

Kommentaar päikesekalendri ja paleoastronoomia teemal*

Kalendri, üldse ajaarvamise kujunemisloogu pakub huvi kas või seetõttu, et tegemist on pidevas muutumises oleva fenomeniga. Ajaarvamise ja tähtpäevade tähistamisega seonduvas rahvapärimuses, s.o rahvakalendris on praegusajal muutused iseäranis hästi märgatavad, pealegi on 19.–20. sajandi eestlase kalendripilti trükisõna vahendusel üsna palju tutvustatud ning võrdlusvõimalused olemas. Kirikuvisitatsioonide, reisikirjade, kroonikate jms vahendusel on võimalik ajas tagasi vaadata ka 17.–18. sajandisse ning püüda rekonstrueerida varasemat, muinasusundi ja katolitsismi ilminguid kajastavat kalendaariumi.

Mida kaugemale minevikku, seda enam sugeneb erisuguseid hüpoteese, seda enam pääsevad mõjule stereotüüpsed arusaamad. Sebastian Münster väidab oma suurteoses *Kosmograafia*, et 16. sajandi Liivimaa talupojad kummardavad kuud ja päikest; seda kordavad oma kroonikates nii Balthasar Russow kui ka Dionysius Fabricius (Metssalu 2004). Milles taevakehade kultus seisneb, kuidas avaldub, see on teadmata – appi tuleb võtta fantaasia. Igatahes võime oma kogemuste põhjal öelda, et sellal, kui päike paistab kõige kõrgemalt, peame rahvakalendri kõige suuremat suvepäha – jaanipäeva, ning talvel, mil päike on madalseisus, jõuavad kätte kogu aasta kõige olulisemad pühad – jõulud. Nendegi pühade tähistamisviisis on aset leidnud hästimärgatavaid muutusi.

Kommenteeritava artikli (lk 149–164) autor Tõnu Ülemaante (edaspidi TÜ) ütleb otsesõnu välja, et tänapäeval leiab aset murettekitav *kõikvõimalike tähtpäevade, pühade ja pidustuste üha kiirenev devalveerumine*. Mõneti olen autoriga ühte meelt, teades, kui rikkalik ja mitmekülgne, eri elualadega vahetult seotud, ratsionaalne ja samas ühtlasi emotsionaalne on olnud nii jaanipäeva- kui jõulukombestik veel 20. sajandi algukümnenditel. Muidugi on tähtpäevapühitsuste kvaliteet ses suhtes muutunud: püsiv ja arenev on peamiselt kalendritavandi meelelahutuslik, inimestevahelisele suhtlusele keskenduv väljund, muu kipub aina enam hääbuma. Pole kerge mitte märgata viimatise aastakümne võsassekasvavaid põlde ja heinamaid ja lagunevaid talutaresid – see on märk sellest, et meie taas vabaks saanud riigis ei toonud talude tagastamise aktsioon kaasa talumajanduse arengut endisel viisil. Meil ei ole enam vaja ka saagiendeid ega ilmavanasõnu, rahvafenoloogiat ega tähtpäevadega liigendatud töödegraafikut. Selline on asjade loomulik käik, et need mälust kustuvad. TÜ mõtteavaldus pidustuste religioossusest kätkeb endas ilmsesti tavandi usundilise sisu taandumise problemaatikat. Märke sellest, kuidas see (TÜ sõnul)

* Vt Tõnu Ülemaante artiklit “Rahvakalendrist, astroarheoloogiast ja pidustuse tähtsusest ühiskonnas” lk 149–164.

ehtne, sügav, mõtestatud, tõelise sisuga maailmatunnetus taanduma on hakanud, võib leida juba neistsamadest 17. –18. sajandi kroonikatest.

TÜ repliigi kohta jõulude kui *koduste pühade* loomuvastasusest tuleb küll selgituseks öelda, et see kodukesksus piirdub teatava ajalõiguga. Vastastikuste kooskäimiste ja kogu küla omavahelise suhtluse aeg algas (19. –20. sajandi rahvaluulekirjapanekute järgi otsustades) teisest jõulupühast. Minek ühest ajadimensioonist teise, n-õ piiriületus eeldab maagilisi toiminguid, sh kaitse- ja tõrjemaagiat. Kriitilise üleminekuaja tavandi poolest väärivad esiletoomist taimevegetatsiooni ja majanduskalendri suvepoolaasta algustähis jüripäev, muistsete pööriajapühade traditsiooni edasikandjatena jaanipäev ja esimene jõulupüha, nimetamata ei saa jätta ka neist noorem, 1691. aastal paavst Innocentius XII poolt uue aasta alguspäevaks kehtestatud esimest jaanuari. Eestimaa lääneosas on veel 20. sajandil pahaks pandud naisterahva tulekut teise peresse enne, kui kriitiline aeg möödab. Võõra mõju neutraliseerimiseks visati tulijale hobuserangid kui maagiline vahend või meestepüksid kui maskuliinse väe sümbol kaela, abi loodeti tuha või soola puistamisest võõra jälgedesse. Tänapäevalgi peavad mõned oluliseks, et esimene külaline, vastutulija või õnnesoo-vija uusaastahommikul oleks meesterahvas. Küllap niisugused usundilised arusaamad aitasidki meie 20. sajandi jõuluveetmist kohastuda koduseks pühaks ja perepühaks. Muistsete pööripäevapühadega võis olla teisiti, kuid oletan, et rühma ühistegevuse määras siingi kokkukuuluvus mingi tunnuse alusel, nagu sugulus, tootmistegevus, ühine territoorium vm.

TÜ artiklis on juttu (sh tsitaadi vahendusel Gerald S. Hawkinsilt) ristiusu apologetide püüetest oma pühakutähtpäevi rahvakombestikku sisse suruda. See stereotüüpne seisukoht sai meil möödusteta üldkehtivaks nõukogude režiimi aegu, ning eks leidu ju näiteid taunivast hoiakust nn ebausutoimingute kohta visitatsiooniprotokollides ja kroonikates küllaga. Kuid nimetamist väärib samuti see, kui võrd kirikukalender ise on ristiusueelset rahvakombestikku üle võtnud, seejärel sanktsioneerinud ja levitanud: nt rituaalsest külvikombestikust pühademunad, suvehaljuse kättejõudmist märkinud suviste- ehk nelipühakased, uudsesaagi ühise kasutuselevõtuga lõikuspühad, jõulupuu jne. Tõenäoliselt jõudis teave tulepatroonist – pühast Laurentsiusest –, ja karjapatroonist – pühast Jürist – meie maale juba enne ristiusustamist, sulandudes ühte kohalike haldjakujutelmadega.

TÜ nimetab *tõelisteks* selliseid pühi, millel on kohaseid looduse poolt antud eeldusi, etaloniks kõige markantsemad päikesekalendri aastajao-tustähised – suvine ja talvine pööripäev. Viimatinimetatu on tema hinnangul vast tähtpäevade seas kõige positiivsema meelsusega. Praegusa-aja positsioonilt vaadates tundub tõesti nii olevat, 20. sajandi lõikes saaks parema hinde siiski suvistepühad. Ajaratast veelgi tagasi keerates leiaksime eest 19. sajandi teise poole (Jakob Hurda rahvaluulekogumise aegade) praegusaegsest sootuks erineva rõhuasetusega jõulu- ja ka jaanipäevatavandi. Siin jagub tohutult tegevusjuhiseid, et edukalt üle elada piiri-

aeg, mil kurjad jõud on liikvel (ohtudest ja ohutusvõtetest meil ja mujal mail vt Eisen 1994: 22–28; Eisen 1899). Kui jõulutähistuses midagi igipüsivat esile tuua, siis seda, et Kristuse sünnipüha eelkäijaks oli päev, mil Idamaade paganlikus usundis tähistati valgusejumaluse (*Sol Invictus* – võitmatu päike) sünnipüha.

Reservatsioonideta ei tuleks võtta seisukohta, et “vanadel eestlastel” oli oma tähtpäevakalender, mille kuupäevad (olgu vägivaldselt või vaba kujunemise käigus) ühitati kanoniseeritud pühakupäevadega. Julgen arvata, et vägagi paljud toiduse hankimisse ja varumisse puutuvate ning rituaalidega seotud tähistused olid enne kirikukalendrist kinnistunud daatumeid rühma piires kokkuleppelised, kusjuures arvesse tulid loodusmärgid, kuufaas, tuulesuunad jne. Kiriklikult tähtis püha ei tarvitse saada olulist kohta rahvakalendris, kui selleks polnud eeldusi sobivuse poolest majandustsüklitega (vt ka Vahtre 1991: 76 jj). Iseloomulik on sobitumine enam kui ühe kirikukalendri tähtpäevaga: teada on mitu külviorientiiri, mitu lõikus- ja karjasepüha jne. Ka suvise pööripäeva tähistamiseks on valik langenud teadaolevalt jaanipäeva kõrval veel peeterpaulpäevale (29. juuni) ja heinamaarjapäevale (2. juuli).

Kui meie maal on olnud (oletagem, et on olnud) niisuguseid tähetarku, kes tegelesid päikesekalendriga sedavõrd süvitsi, et nende pädevuses oli aastaringi jaotamine päikeseaasta pööripäevade toel neljaks, kaheksaks ja koguni kuueteistkümneks osaks, ei oleks metsade ja soiste, hõreda asustusega Eestimaa asukate igapäevaelus need pööripäevade vahele seatud ajapunktid saanud olla kuigi olulised. Võib eeldada, et kronomeetrilise liigenduse funktsioonid oleks kuukalendril (lunatsioonid, kuufaasid) enam šansse. 19. –20. sajandi rahvapärimeses võib aduda mitut kõrvu eksisteerivat ajaarvestussüsteemi, vastavalt: päikesekalender, kuukalender, majandus- ehk töödekalendar, (taime-)vegetatsioonikalender, kliimakalender. Teoreetiliselt sobituks päikeseaasta 16-jaotus maaviiljeluse eelsesse ajastusse eKr, kuid tõestada seda jaotust meile teada rahvakalendri toel oleks sama, mis püüda tuult väljal. Tõestuseks ei ole piisav ka Setumaa rahvaluulekoguja Simeon Aasa kirjapanek (vt lk 159) sellest, kuidas tema noorpõlves pööripäeval või uusaastal päikesetõusu sihti fikseeriti, orientiiriks metsatukk või puu.

Meie muistsel kalendril on ühisjooni eeskätt muinas-Skandinaavia kalendriga (vt ka Vilkuna 1961). Põhjala kalendri varasema etapiga on Eestis kõige püsivamalt tegelenud paleoastronoom Heino Eelsalu (1985; tema tööde loendit vt Kuperjanov 2003: 194–196). Kaugemate piirkondade kultuuriga on nõnda, et uurijal tekib ikka ja jälle heauskne ettekujutus samasuguste ilmingute kunagisest olemasolust samuti meil. Süsteemi-ihalusest on kantud ka TÜ otsingud. Püüdmata siinkohal ümber lükata (hüpo)teesi, et meie maal tunti astronoomilise aasta 8- või 16-jaotust, möönan vaid, et süsteemi rekonstrueerimist rahvakalendri tähtpäevade paigutamise n-õ õigesse kohta on katsetanud paljud uurijad, sh G. Hawkins, kelle tööd TÜ tutvustab. G. Hawkinsi teada ei eksisteeri kiriku-

kalendri kõigi pühakute päeva (1. november) eelset ukse tagant teise käimise kommet mujal kui Ameerika Ühendriikides. Kui *halloween* kümmeaastat tagasi meil Eestis moodi läks, saime üksiti teavet selle kohta, et tegemist on omal ajal Euroopast Ameerikasse jõudnud tähtpäevatavandiga. Niisiis ei tuleks teiste uurijate (nagu ka G. Hawkinsi) seisukohti võtta kui lõplikku tõde, vaid kui pidepunkti, mille tõeväärtus võib olla kaheldav.

Lisan veel arvamuse suvise pööripäevapäeva nimekandja jaanipäeva (Ristija Johannese sünnipäeva) traditsioonide kohta. Eestimaal paiknevad Lääne ja Ida kultuurihoovuste vahel on toonud meie rahvakalendrisse mõjustusi nii ühelt kui ka teiselt poolt. Idaslaavlastele on jaanipäev kui päikese austamise päeva võõras. Jaanipäeva vana nimetus *Janka Kupala* annab tunnistust sellest, et selle päeva paganlikuks eelkäijaks on olnud veepäev. Seosed germaani rahvaste päikesepühaga ilmnevad jaanitule süütamises ridva otsa, märkida tuleb baltisakslaste mõisajaanitulede eeskujul. Kas eestlastest teenijaskond ja talurahvas jaaniku seost päikesekultusega kuidagi tajus, seda ei oska rahvapärимuse põhjal öelda. Usk jaanitule tõrje- ja kaitsemaagilisse toimesse tuleb eriti Lõuna-Eesti kombekirjeldustes küll esile.

Eestimaal astronoomiliste rajatiste problemaatika tundub põnevamgi olevat kui muinaskalendri rekonstrueerimine. Kuid arheoloogia- ja astronoomiaalaste teadmisteta folkloristina ma nendes küsimustes kaasa rääkida ei saa.

Kirjandus

Eelsalu, Heino 1985. *Ajastult ajastule: [Muinasastronoomia ja -kalendri loo uudsest käsitlest]*. Tallinn: Valgus.

Eisen, Mattias Johann [1899]. *Jaani raamat: Arutused Jaaniöö ja Jaanipäeva kohta ja 25 Jaani juttu*. Tallinn: G. Pihlakas.

Eisen, Mattias Johann 1994 [1931]. *Meie jõulud*. Tallinn: Olion.

Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas: Uskumus ja tõlgendus*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.

Metssalu, Jüri 2004. Rahvausust varauusaegsetes kroonikates: Puud, ussid ja pikne. Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Kolmas vend*. Pro Folkloristica 11. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 50–73.

Vahtra, Lauri 1991. *Eestlase aeg: Uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise ajaloo kohta*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Vilkuna, Kustaa 1961. *Wochenrechnung und Teilung des Jahres in zwei oder vier Teile*. Finnisch-Ugrische Forschungen: Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach und Volkskunde 34: 1. Helsinki: Societé Finno-Ougrienne.